

Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine

Prof.Dr. Seyfettin ERŞAHİN*

“Bu zaman medeniyet zamanıdır. Bu zamanda her millet, insanlığın ve kendi vatandaşlarının menfaati ve mutluluğu için karşılıksız hizmet ediyor. Hatta bu yolda canını ve malını ortaya koyanlar az değildir. Enver Beyler-Niyazi Beyler, ‘Osmanlı’ meşrutiyeti ve hürriyeti için nice fedakârlıklar yaptılar. Bunları amacı vatandaşlarına hizmet değil de ne idi?” (Fıtrat, Münazara, 67-68)

Özet: Türkistan cedidi hareketinin önemli temsilcilerinden olan Buharalı Fıtrat, Türkiye’ye modern eğitim almak için gönderilen öğrenciler arasındadır. O, İstanbul’da II. Meşrutiyet ortamında milliyetçi ve yenilikçi fikirlerle karşılaştı. Bu arada önemli eserleri olan Münazara, Hind Seyyahının Kıssası ve Rehber-i Necat’ı yazdı. Bunlarda toplumunun gerileme sebeplerini tartıştı ve kurtuluş teklifini yaptı. Bu makalede söz konusu teklifin tahlili yapılmış; Fıtrat’ın İslam medeniyeti ile, eğitim başta olmak üzere bazı Avrupai kurum, kavram ve değerleri telif etme çabaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıtrat, II. Meşrutiyet, Buhara, cedidcilik, İslam, Türkistan

Giriş

Biz makalemizde İstanbul II. Meşrutiyet muhitinin yetiştirdiği Buharalı cedidci Fıtrat’ın; bölge için, eğitim başta olmak üzere bazı geleneksel kurumlar ve kavramlarda Avrupai tecdid / yenileşme teklifini ana hatları ile ele almak istiyoruz. Esas olarak eğilmek istediğimiz husus da “Avrupai tecdidin” dini meşrutiyet temelleri olacaktır. Diğer bir ifade ile, yaklaşık iki asırdır Müslümanların yoğun bir şekilde tartıştıkları “Avrupa’dan ilim, fen, sanat ve teknoloji almak caiz midir?” sorusunun cevabını Fıtrat’ta arayacağız. Onun, II. Meşrutiyet ortamından mülhem olarak özelde Buhara, genelde Türkistan ve hatta İslam dünyası için düşündüğü ıslahat programında Avrupa-İslam telifini dini referanslardan hareketle meşrulaştırma çabalarına değineceğiz.

I. Fıtrat’ın Hayatı

Asıl adı Abdurrauf Abdurrahimoğlu olan Fıtrat, 1886’da Buhara’da Özbek baba ve Tacik anadan dünyaya geldi. Tahsilini geleneksel mahalle mekte-

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / ANKARA
ersahin@divinity.ankara.edu.tr

binde başlatıp Buhara'nın ünlü eğitim kurumlarından Mir Arab Medresesi'nde sürdürdü. Sonra, zeki ve kabiliyetli gençleri yurt dışında okutmayı amaçlayan Cemiyet-i Terbiye-i Etfal tarafından 1909'da İstanbul'a gönderildi. Burada 1914 ortalarına kadar İslamiyeti yeni usullerle anlatmayı amaçlayan ve yeni bir müfredatla ortaya çıkan Medresetü'l-Vaizin de (bk Atay 1983: 308-311, Ateş 1988: 25-40, Yazıcı 1991: 102-112) aralarında olmak üzere medreselere devam etti. İttihat-Terakki gibi milliyetçi ve Sırat-ı Mustakim gibi İslamcı çevrelerle yakın ilişki içinde bulundu. Bu arada İstanbul'daki Buharalılara yardımcı olmak amacıyla bir grup arkadaşıyla Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti'ni kurdu.

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Fitrat, pek çok Buharalı öğrenci arkadaşıyla Türkistan'a döndü. Buhara'da cedidcilerin ileri gelenleri arasına girdi. Bir yandan, bazı yerlerde usûl-i cedid mektepleri açarken diğer yandan tiyatro ile meşgul oldu. Çeşitli gazete ve dergilerde yazdı. 1915'te Buhara cedidcilerinin sağ ve sol olarak ayrılmaları üzerine Abdulvahid Burhanov sağın, Fitrat da solun başına geçti. 1917 Rusya Şubat İnkılabı sırasında A. Burhanov kurduğu *Buhara İnkılabi Partisi*'ninin baş katipliğine / genel sekreterliğine seçildi. Bazı siyasi gelişmeler üzerine Taşkent'e geçerek cedidcilerin *Hürriyet* adlı gazetesinde çalışmaya başladı. Bu arada 1918 sonu ile 1919 başlarında Taşkent'te *Çağatay Gurungi* adlı topluluğu kurdu. 1919-1920'de Afganistan'ın Taşkent Büyükelçiliği'nde tercüman olarak çalıştı. 9 Nisan 1920'de ilk dergisi *Tang*'ı yayınlamaya başladı. .

Fitrat, Yaş Buharalılar hareketinin Emirlik rejimini yıkıp Buhara Halk Cumhuriyetini kurmasından sonra, 1921'de Buhara'ya dönebildi. 1922'de Buhara Merkezi Komite üyeliği, Halk Dışişleri Nazırlığı, Halk Ekonomi Âli Şurası reis yardımcılığı ve Halk Maarif Nazırlığı gibi görevlerde bulundu. Rusya KP Merkezi Komite katibi Ya. E. Rudzutak, Maarif Nazırlığı'nın sosyalizme geçmek için yeterince çalışılmadığı ve sosyalist sanatı teşvik etmediği gerekçesiyle 12 Haziran 1923'te onu görevden aldı. Bunun üzerine ilmi hayata dönen Fitrat, 1923-1924 yıllarında Moskova Üniversitesi Şark Dilleri Enstitüsü'nde ve St. Petersburg Üniversitesi'nde Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri verdi. 1925 başlarında Ferganadaki ilmi gezisinde Türk kültürünün en önemli kaynaklarından Kutadgu Bilig'in bir yazmasını buldu. 1926'da Latin Yazısına Geçme Komitesinde çalıştı. Bu tarihten itibaren kendini ilme veren Fitrat, üniversitelerde hocalık yapıp eserler yazdı. 1929'da "halk düşmanı" ve "Marx, Lenin ve Stalin talimatlarına karşı mücadele eden kişi" olarak suçlanan Fitrat 24 Nisan 1937'de tutuklanıp 4 Ekim 1938'de kurşuna dizildi (Şerafuddinov vd. 1939: 28)

Sovyet döneminde 1956'da itibarı iade edilen Fitrat'ın, Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra önemi hemen fark edilmiş olup adı caddelere

ve okullara verilmiştir. Doğum yerinde de bir hatıra müzesi ve meydan açılmıştır. 1996'da doğumunun 110. yılı ülke çapında çeşitli etkinliklerle kutlanmış Özbekistan Cumhurbaşkanının fermanı ile Nevai ve Müstakillik madalyaları ile ödüllendirilmiştir.

Fıtrat'ın eserleri dünyanın çeşitli dillerine çevrilirken Özbekistan'da da 1980'lerin ortalarından itibaren ilgi çekmeye başlamıştır (Baltabayev 1994: 34-39; Balcı 1997: 109-117).

Fıtrat'ın fikir serüvenini üç döneme ayırmak mümkündür.

1. Müslüman Cedidci/İslahçı Fıtrat (1909-1918): İstanbul'da Meşrutiyet ortamında milliyetçi ve İslamcı çevrelerle yakın temaslarından sonra, 1913-1917 yıllarında kendisini Türkistan'da ortaya çıkan büyük siyasi, kültürel ve toplumsal değişikliklerin içinde bulmuştur. Bu süreçte, Yaş Buharalılarının önde gelen bir üyesi olarak Emir'e karşı mücadelelere katılmıştır. Yaş Buharalılarının, Taşkent Sovyetleri ile 1918'de ittifak yaparak bir geleneksel İslam devleti olan Buhara Emirliği'ne açtığı savaşta onların safında yer almıştır. Buhara cedidcilerinin mütefekkeri konumunda olduğu bu dönemde daha çok bir Müslüman ıslahatçı ve milliyetçi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllarda Türkistan'ın uyanışı için çaba harcamıştır.

2. Sosyalist Fıtrat (1918-1924): Bolşeviklere inanan Fıtrat, Türkistan'ın geri kalmışlıktan ve İslam dünyasının İngiliz sömürgesinden kurtulmasını Bolşevik Rusya ile ittifakta görmüştür (Fıtrat1992 [ilk baskısı 1919]). Bu sırada Türkistan'ın kurtuluşu için silaha sarılan Basmacıları tenkit ederken Hokand'da ilan edilen Türkistan Muhtar Hükümeti'ni büyük bir sevinçle karşılamıştır. 1920-1924 yıllarında büyük ümitlerle kurulmasına çaba harcadığı Buhara Halk Cumhuriyeti'nin sosyalizme doğru gidişini yaşamıştır. Bu süreçte Bolşevik Rusya'nın himayesinde Türkistan'ın yeni hayat yolunu kurmasının mümkün olduğu inancını taşımıştır.

3. Ateist Fıtrat (1924-1938): Kısa sürede siyasi hayal kırıklığı ve başarısızlıktan sonra tekrar edebi ve ilmi çalışmalarına dönen Fıtrat, 1924-1938 yıllarında İslamdan sosyalizme, oradan da ateizme varan bir duygu ve düşünce macerası yaşamıştır.

Fıtrat, bütün bu savrulmalarına rağmen daima milliyetçilik vasfını korumuş, Türkistan'daki büyük değişimin mimarlarından biri olmuştur.

Müslüman Cedidci / Meşrutiyetçi Fıtrat

Fıtrat'ın fikir yapısını 19-20. yüzyılda bölgede, Rusya'da ve Avrupa'da gelişen olaylar ile İslam dünyasında gerçekleşen ıslahat hareketleri şekillendirmiştir. Onun ilk yıllarındaki cedidciliği büyük ölçüde, Osmanlı Meşrutiyetine dayanmaktadır. Cedidcilik Kazan ve Kırım'da ortaya çıkmakla beraber Tür-

kistan'da önemli bir ivme kazanmış, kısmen mahallileşerek, mesela Buhara cedidciliği diyebileceğimiz kıvam, kavram ve kuramlara ulaşmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan Buhara hatta Türkistan cedidcilliğinde Fitrat, Fitrat'ta da Osmanlı Meşrutiyeti önemli rol oynayan kaynaklardan biridir. Fitrat, elbette sonraları farklı alanlara savrulmuş, kaynaklara yönelmişse de fikir hayatının mühim oluşum safhası olan 23-27 yaşlarını, üniversite dönemini, en dinamik, değişime açık, atılımcı, girişimci yıllarını İstanbul'da geçirmiştir. Dolayısıyla eğer bugün bir Fitrat'tan ve Buhara cedidciliklerinden hatta Türkistan cedidciliklerinden bahsediyorsak burada II. Meşrutiyet'in katkısını göz ardı etmek konuyu eksik değerlendirmek olur. Fitrat'ta İstanbul etkisi o kadar barizdir ki görüşlerini desteklemek için sık sık Osmanlı islahat uygulamalarına atıfta bulunur, Türkçe gazete okumayı bilgilenme ve kültürlenmenin araçlarından sayar. (Fitrat 1911: 149) Fitrat'ın İstanbul'daki hayatı oldukça verimli geçmiş görünüyor. Burada Şehbenderzade Ahmet Hilmi'nin Hikmet'i, Mehmet Akif'in başyazarlığında çıkan *Sırat-ı Müstakim* ve Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı *Tearüf-i Müslimin*'de yazıları yayınlanmıştır (bk. Fitrat 1910a, Fitrat 1910b: 10; Orta Asya cedidciliği ve Fitrat'ın İstanbul ile ilişkileri hak. bk. D'Encausse 1978, 71-116; Khalid 1999: 112-113).

Buhara'da geleneksel muhitte medrese eğitimi alan Fitrat'a özellikle İstanbul'da geçirdiği 1909-1914 yılları, islahatçı ve inkılapçı fikirlerle tanışma imkanı hazırlamıştır. Bu dönemle ilgili dinî, felsefî ve siyasî görüşlerinin önemli bir kısmını, esasen II. Meşrutiyet muhitinin etkisiyle yazdığı üç temel kitabı *Münazara*, *Bayanât-ı Seyyah-i Hindi* ve *Rehber-i Necat* ile vatanperverlik ruhuyla yazdığı şiir kitabı *Sayha*'da (İstanbul 1911) bulmak mümkündür (makalemizde atflar Fitrat 2000'e yapılacaktır). Türkistan ziyalıları/aydınları tarafından hiç kuşkusuz yaygın bir biçimde okunan bu eserler bölgenin uyanışında önemli rol oynamışlardır (Ayni 1926: 533, Kasimov 1994: 76, Hocayev 1976: 99). Fitrat'a 1929'da yapılan karşı devrimcilik, milliyetçilik ve dindarlık suçlamaları arasında *Münazara* da vardı Fitrat, söz konusu suçlamalara karşı kendini savunmak için bir mektup yayınlamıştır (1929). Bu mektup H. Baltabayev tarafından Kiril harfleriyle yeniden neşredilmiştir (Yaşlık, 1990/5).

Münazara, Buharalı bir müslüman müderris ile bir Avrupalı'nın geleneksel Buhara değerleri ile Avrupa değerlerini karşılaştırmalarına dayanan bir tartışmadır. Bu tartışma bir süre Müslümanlar arasında ilmin durumu üzerinde yoğunlaşır, sonunda Avrupalının galip gelmesi üzerine Buharalı müderris eğitimde Avrupaî tarzda yeniliği kabul eder. *Hind Seyyahı*'nda ise Hindistan'dan Türkistan'a gelen bir seyyah, gezisi boyunca bölgenin değerlerini Avrupa değerleri ve standartları ile karşılaştırır; gerilemenin sebeplerini tahlil eder ve tekliflerini sunar. Fitrat, işin başında belki de temel sorunun Buhara'nın ahlakî, ilmî ve içtimaî bunalımı olduğu düşüncesinden hareketle ilk iki kitabını buna ayır-

mıştır. Ancak birkaç yıl sonra asıl meselenin İslam dünyasının genel buhranı olduğunu fark ederek, iki yüz yirmi sayfa civarındaki Rehber-i Necat'ı kaleme alarak daha önceki görüşlerine felsefi çerçeve çizmiştir. Gerilemenin sebeplerini teşhise ve bu hastalığın tedavi yollarını göstermeye çalışmıştır.

II. Teşhis

İslam Dünyasındaki Gerilemenin Sebepleri

Önce, hastalığın teşhisi gerekiyordu. Fitrat için açık ki İslam dünyası Avrupa'nın gerisinde kalmıştı ve Türkistan da en geri durumdaydı. İslam medeniyetinin eski parlak günlerindeki gibi yeniden insanlığın ihtiyaçlarına cevap verebilir duruma gelmesi, ilmin gelişmesi, Müslümanların terakkisi, vatanın ve milletin müstakilliği, ülkenin kalkınması Fitrat'ın başlıca konuları ve amaçları idi. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki Fitrat bu dönemde Müslümanların karşılaştığı sorunlara İslamın cevap verebileceğine bütün kalbiyle inanmaktadır. Gerilemenin sorumlusunun tespiti önemli idi. Ona göre sorumlu İslam değil, dinin yorumcusu olan *ulemâ*, uygulayıcısı olan *umerâ* ve onlara sorgulamadan itaat eden *fukarâ*/halk yani Müslümanlardır. Mesela, Buhara'yı; halkın kanını emen *umerâ*, cahil ulema, mahalli zenginler ve yabancı fabrikatörler, birbirlerini aldatan mahalli tüccar ve kara gününü "takdir-i ilahi" diyerek kabul eden cahil *fukarâ* çökertmiştir.

Fitrat'ın çöküş sebepleri ile ilgili tespitlerinden önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Kur'an ve Sünnete Layıkıyla Uymama

Dönemin çoğu ceditcisi gibi Fitrat da gerilemenin sebeplerinin başına Müslümanlar arasındaki yanlış din anlayışını koymaktadır.

Fitrat'a göre, geri kalmışlığın sorumluluğundan kolay kurtulma girişimi olan kaderci yaklaşımlar Kur'an'ın öğretilerine aykırıdır. Çünkü Kur'an'a göre:

“Gerçek şu ki bir toplum kendilerinde bulunan (iyi davranışlar)ı değiştirmedikçe Allah onlara verdiği nimetini değiştirmez” (Kur'an 8/53). “Şüphesiz Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez; fakat insanlar kendilerine zulüm ederler” (Kur'an 10/44). “Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir” (Kur'an 42/30). Bu ayetlerden hareketle Fitrat ısrarla der ki “bizim bugün karşı karşıya kaldığımız sorunlar kendi hatalarımızın sonucudur” (Fitrat 1915: 6).

Kur'an ve Sünnet'in ilahi rehberliğinden habersiz olarak Müslümanlar, Fitrat'a göre, kendilerini cehalet, tefrika, hurafe ve hareketsizlik uçurumuna attılar. Kur'an'da ifade edildiği gibi,

“Bir memleketi helâk etmek istediğimizde, onun refah içinde yaşayan şımarık elebaşlarına (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler. Böylece o memleket hakkındaki hükmümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz” (Kur’an 17/16). “Zalim oldukları halde, mühlet verdiğim, sonra da kendilerini azabımla yakaladığım nice memleket halkları vardır. Dönüş yalnız banadır. De ki ‘Ey insanlar! Ben sizin için ancak apaçık uyarıcıyım” (Kur’an 22/48-49). “Onlar bizi bu şekilde öfkelerince biz de onlardan öç aldık, hepsini suda boğduk. Onları, sonradan gelecek inkarcılara, geçmiş bir ibret ve bir örnek kıldık” (Kur’an 43/55-56).

Bu ayetler açıkça Fitrat’ın şu görüşünü desteklemektedir ki Allah’a itaatsizlik, emirlerine aldırmaçlık, Müslümanların gerilemesinin temel sebebidir (Fitrat 1915: 10).

Fitrat, bu genel ilke çerçevesinde Müslümanların geçmişte İslamı Arabistan, Hindistan, Çin, İdilboyu, Türkistan, Afganistan, Fars ve Endülüse bu düşünce dinamizmi ile yaydıklarına işaret etmektedir. Bir avuç Sahabenin iki büyük imparatorluk (Bizans ve Sasani) karşısında aldığı başarıya hayranlıkla atıfta bulunmaktadır. Ona göre, Emeviler ve Abbasiler, ayırım gözetmeden herkesin ilim, sanat ve yetenek elde etmesi için gerekli olan her türlü şartı hazırlamışlardır. Bu iki büyük halifelik kısa zamanda sadece Türkistanlı Müslümanları değil, Avrupalı Hıristiyanları da kendine çeken büyük ilim merkezleri kurmuşlardır. Bu başarının ardından düşülen cehalet ve sefaletin sebebi de yine Allah’ın emirlerini ihlal etmeleridir. Abbasi halifeliğini israf ve mantıksızlık batağı çökertti. Endülüs Sultanları, ihtilaf / tefrikayı rehber edinince çöktüler. Fars Müslümanları Kur’an hükümlerini ihmal edince çöküş dönemine girdiler. Hindistan Müslümanları, İslam hakikatini Beni İsrail efsaneleri ve hurafelerine kurban edince Mecusilerden daha zayıf hale geldiler (Fitrat 1915: 10). Ona göre Müslümanların Uhud’daki yenilgileri de Kur’an ve Hz. Peygamber’in emirlerine layıkıyla uymamalarından kaynaklanmıştır:

“Sahabe bu olaydan çok etkilendi ve dedi ki ‘Allah biz zaferi vaat etmişti. Biz niçin yenildik?’ Allah cevabı vahiy ile gönderdi: ‘Onların başına iki mislini getirdiğimiz bir musibet sizin başınıza geldiğinde ‘Bu nereden başımıza geldi? dediniz öyle değil mi? De ki: O musibet kendinizdendir. Şüphesiz Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter’ (Kur’an 3/165) Ayet şunu göstermektedir ki bizim ağır yenilgimiz ve değersizliğimizin asıl sebebi kendi su-i amellerimizdir. Biz kendimizi Müslüman addetmekle birlikte İslamın temel ilkelerini tamamen terk etmiş durumdayız. Eğer biz Allah’a yönelir ve ondan yardım istersek, ve şimdiden sonra Kur’an’ı kendimize tek gerçek rehber edinirsek bir ümit vardır Allah Kur’an’da buyurmaktadır ki Sana ne iyilik gelir-

se Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindedir. (Ey Muhammed) seni insanlara bir peygamber olarak gönderdik. Şahit olarak Allah yeter” (Kur'an 4/79) (Fitrat 1915: 7-8).

Fitrat, gerileme sebepleri arasında yine Kur'an'dan sapma olarak düşündüğü Müslümanlardaki ahlakî tefessühü görür:

“Biz kendimizi Müslüman sayarız, fakat bilerek Allah'ın emirlerini önemsemeyiz, korkusuzca Allah'ın yasaklarına riayet etmeyiz; birlik içinde olamayız, dindarlığımızı geliştirmeye çalışmayız, istişare yapmayız, hakikat yolunda bir adım atmamız, fakat faiz ve rüşvet yeriz, alkollü içki kullanırız, gıybet ve kıskançlık yaparız. Kısacası, biz Şeriat'ın yasakladığı şeyler ve kötü ahlak bataklığı içindeyiz. Bütün bu eksikliklere rağmen biz kendimizi kâmil Müslümanlar sayarız ve bizi bu zulümden uzak tutmaya çalışanları kâfir ilan ederiz. Biz bir nefeste yedi defa Müslüman olmakla övünürüz fakat kâmil Müslüman olarak hareket etmeyiz.”

Bu izahın hemen ardından o, Amentü'ye inanıyorum deyip buna uygun hareket etmeyenlere şunu hatırlatmaktadır: “İman ve amel birbirine bağlıdır, biri olmadan diğeri doğru olamaz” (Fitrat 1915: 11). Fitrat kendi zamanındaki Müslümanlar, özellikle Buharalılar arasında yaygın olarak var olan üç eğilimi eleştirmektedir.

a. “Hayatın tek gayesi dünyevî rahatlıktır” diyenler: Bunlar içecek su, yiyecek ekme ve yatacak yatağa sahip olsalar başka bir şeyin tasasını çekmezler. Bütün endişeleri, yarın ne yiyeceklerini, gece nerede yatacaklarıdır. Kısacası bunlar dünyevî rahattan başka bir şey düşünmezler. Bunların akıl seviyeleri çok düşüktür ve kendilerini hayvan derekesine düşürmüşlerdir. Bunlar toplum hayatına sokulmamalıdır, zira toplum için zararlıdır. Allah onları ahirette de mutluluktan mahrum edecektir. (Rehber 19) Çünkü Kur'an'da da şöyle buyurulmaktadır: “İnsanlardan 'ey Rabbimiz! Bize (verceğini) bu dünyada ver' diyenler vardır. Bunların ahirette bir nasibi yoktur” (Kur'an 2/200).

b. “Dünya mümine cehennem, kâfire cennettir” diyenler: Bunlar, dünyaya sadece kâfirlerin yönelebileceğine inanırlar. Fitrat'a göre ise fani dünyayı terk etmek, sadece ahiret için çalışmak Şeriata uygun değildir. Yüce Allah Kur'an'da bunu açıkça belirtmektedir: “O yeryüzünde olanların hepsini sizin için yarattı” (Kur'an 2/29), “Göklerde, yerde ne varsa hepsini Allah'ın sizin hizmetinize verdiğini ve açıkça veya gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi?” (Kur'an 31/20), “Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır” (Kur'an 45/13).

Fitrat, bu anlayışın sünnete de ters olduğunu söylemektedir:

“Biz Allah’ın emirlerini, hayatını bu yolda harcamış olan Peygamber’den daha iyi anlayabilir miyiz? ... Zaman zaman bir çoban, bir tacir, bir öğretmen, bir hatip, bir doktor, bir vâiz, bir imam olan Hz. Peygamber, aynı zamanda bir asker, general idi. Bunlar çaba ve gayret değil mi idi? Eğer gayret bir vecibe ise biz neden hareketsizliği ve tembelliği şiarımız yapıyoruz?” (Fitrat 1915: 24) Fitrat’ın konu ile ilgili bir diğer delili İslamdaki sadaka /infak emridir: “Onlar gabya inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar” (Kur’an 2/3). “İşte onlar Rab’lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır” (Kur’an 2/5). Fitrat’a göre Allah’ın hidayeti ve felahını kazanmanın yollarından biri de sadaka vermektir. Fitrat görüşünü desteklemek için bir de hadis iktibas etmektedir: “Sizin en hayırlınız dünya hayatı uğruna ahireti veya ahiret uğruna dünya hayatını terk etmeyen ve başkalarına yük olmayandır” (Fitrat 1915: 24-25).

c. Saadet-i dâreyi istemelerine rağmen bu uğurda çalışmayanlar: Bunlara ‘Saadet-i dâreyi (dünya ve ahiret mutluluğu) istiyorsun da niçin ona yönelik çaba harcamıyorsun?’ diye sorsan ‘Allah Kerim’ cevabını alırsın. Bunlar tembelliklerini ve uyuşukluklarını tevekkül olarak adlandırırlar. Fakirliklerine rağmen çalışmak yerine camiye ve türbeye giderek dua ederler. Allah böyle duaları kabul etmez. Gayesi olan bir insan önce çaba harcamalı sonra dua etmelidir (Fitrat 1915: 20-21). Dua gibi tevekkül de fiilden yoksun olursa eksik kalır. Kur’an’da ifade edildiği gibi, “İş konusunda onlar ile istişare et. Bir de karar verip azmettin mi, artık Allah’a tevekkül et. Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever” (Kur’an 3/159). Bunun anlamı şudur ki Allah, Peygamberine önce istişare etmesini, oybirliği içinde karara vardıktan sonra harekete geçmesini ve sonra da tevekkül etmesini tavsiye etti. Fitrat, dünyayı bir savaş alanı, sürekli mücadele edilen bir meydan gibi görmektedir. Her birey, her millet hayat mücadelesi vermek zorundadır. Eğer bir kişi aç ve susuz evde oturur da ekmek için dışarı çıkmazsa yukarıdan ekmek yağmaz ve açlıktan, susuzluktan ölür. Eğer çaba olmadan tevekkül olsaydı Hz. Peygamber Hendek Savaşı’nda kendi elleri ile hendek kazmazdı (Fitrat 1915: 25-26).

Fitrat’ın bu yıllardaki dinî düşüncesinde ve ıslah projesinde Hz. Muhammed de önemli yer tutmaktadır. O, 20. yüzyıl Türkistan’ında Hz. Muhammed anlayış, algı ve imajını oluşturanların başında gelmektedir. *Münazara, Hind Seyyahının Kıssası ve Muhtasar İslam Tarihi* adlı eserlerinde oldukça olumlu bir Hz. Peygamber imajı çizerken daha sonraları kaleme aldığı çalışmalarında tarihî verilere ters düşen kin dolu olumsuz betimlemelere yönelmiştir.

Münazara’da Hz. Muhammed’i peygamberi olarak kabul etmekte; ilim (Fitrat 1909: 60), yenilik (Fitrat 1909: 82), kolaylık (Fitrat 1909: 85) ve eğitim peygamberi olarak görmekte ve Müslümanları, onun bu ilkelerini göz ardı etmektен

dolayı geri kalmakla suçlamaktadır. Hind Seyyahının Kıssası'nda Hz.Muhammed, Allah'ın son peygamberi, Türkistan'a ve hatta dünyaya medeniyeti getiren kişi, "medeniyet ilkelerinin yayıcısı", "dünyayı yaratanın kurtarıcı olarak gönderdiği kişi" kurtarıcı idi. Fıtrat, Hz.Muhammed'e Buhara'daki ahlaksızları göstererek "Ey Muhammed! Güç de olsa ayağa kalk!! ... ya bunları terbiye etmenin çaresini bul, ya da Lut kavmi gibi yerin dibinde yer göster! Bu utanmaz, pis rezillerin Kur'an'ın itibar ve şerefine zarar getirmelerine izin verme" diye sesleniyordu (Fıtrat 1911: 105). O, Hz. Peygamber, şehir ve sokaklara kadar temizliğe önem veren (Fıtrat 1911: 134), illim tahsilini öngören, tüm insanlıktan ayırım yapmaksızın ilim ve teknik alınmasını isteyen, sağlığa önem veren (Fıtrat 1911: 135), çalışmayı öğütleyen (Fıtrat 1911: 154-162), refah için çalışan (Fıtrat 1911: 165), ticareti ve sanayileşmeyi teşvik eden (Fıtrat 1911: 134, 166-171) dinamik bir kişilik ve önder olarak tavsif etmiştir.

Fıtrat, *Muhtasar İslam Tarihi*'nde (1333/1914) Hz.Peygamber'i bütün güzelliklerin, erdemlerin ve iyiliklerin câmii ve nâşiri olarak tanıtmakta, dönemini "Saadet Devri" olarak adlandırmaktadır. Eserin başında Hz. Peygamber'in mesajının değerini belirginleştirmek için, İslamın zuhuru sırasındaki Rum (Bizans), İran ve Arap Yarımadası'ndaki dinî, sosyal ve ekonomik yozlaşmalara değinmektedir. Bu çerçevede, Allah'ın niçin Araplardan ve niçin Hz. Muhammed'i peygamber seçtiğini şöyle belirtmektedir:

"Peygamberini Rum ve İran memleketlerinin içinden tayin etmedi; çünkü onlar çok ahlaksız, endişesiz ve gayretsiz yaşıyorlardı. Hicaz Arapları da hiçbir zaman Rum ve İran padişahlarına tabi olmadıkları gibi o ülkelerin halkları ile işbirliği yapmadılar; onlardan daha iyi idiler. Bazı iyi adetleri; misafirperverlik, doğru sözlülük, gayret ve şiir zevk idi. Bu sebeple, Allah Taala, o büyük Peygamber'i Arap kavminden tayin kıldı ki, o yüce kişi bizim Peygamberimiz Hz. Muhammed (as)'dır" (Fıtrat 1914: 6-7). Bu eserinde Hz. Peygamber'in sıfatları başlığı altında Onu şöyle tanımlamaktadır:

"Hz. Peygamber (sas) en âli ahlak ve rahimli sıfatlara sahipti. Rahim ve şefkat, kerem ve sahavet, medet, akıl ve ilim hususlarında dünyada meşhurdurlar. Kızmazlar, din işlerinden başka meselelerde cüzi hataları affederlerdi. İnsaf dairesinden bir kadem dışarı çıkmazlardı. Herkesin bilgisi ve imkanına göre iş buyururlardı. Hiçbir şeye tahah göstermezler, sadaka almazlardı. Kendi hatunları ve hizmetçilerine daima tevazu ve güler yüz ile muamele ederlerdi" (Fıtrat 1914: 16).

2. İlim, ulema ve eğitimin gerilemesi

Fıtrat'a göre bu dünyanın düzeni ilme ve ahlaka dayanır. Eğer ilim ve ahlak ortadan kalkarsa dünyanın sonu gelir. Bu konuda hadisler açıktır: "Kim ilim

yolunda bir adım atarsa Allah ona Cennete giden bir yol yaratır.” “Bir Müslüman için en hayırlı sadaka ilim tahsili ve onu diğerlerine ulaştırmaktır.” “İlim tahsili her müslümana farzdır.” “Ben ilim faziletini ibadet faziletine tercih ederim.” “Alimin zahide üstünlüğü şöyledir ki Allah, onun melekleri, yerdeki ve göklerdeki her şey alime dua eder” (Fitrat 1915: 41-42). Benzeri hadisleri daha önce Münazara ve Hind Seyyahı’nda da zikreden Fitrat şunları söylemektedir:

“Maalesef! Siz Müslümanlar ilimden uzaklaştınız. Kuran'ın sadece lafzını okuyup sevabını atalarınızın ruhuna bağışlamayı biliyorsunuz. Ama, Mutlak Hakim Allah Zülcelal'ın, bu kutsal kitabı kullarına ne sebeple ve hangi hikmetle gönderdiğini düşünmüyorsunuz. Elbette bunun sırları vardır. Dikkatli bir şekilde O'nun emirlerini yerine getirip, yasaklarından uzak durmanız gerekir. Fransızlar ve bütün Avrupalılar Kur'an'ınızın nasıl bir kitap olduğunu öğrenmek için onu dikkatle okudu ve yararını anlayıp bazı emirlerini yerine getirdi. İşte kısa sürede bunca ilerleme ve olağanüstü başarılarla erişti. Fakat siz Müslümanlar Kur'an'ınızın ebedi mutluluğu gösteren hükümlerinden gafil kalıp, istikbalin haberlerini içeren hikmetlerinin içeriğinden ders almayı işte bu cehalet, alçalma ve bayağılaşma çukurunu düştünüz” (Fitrat 1909: 60).

Fitrat, ulemanın Kur'an'ın emri olan araştırmaya dayalı ilmi çalışmalar yerine haşiyeler ve şerhlere daldıklarını, alet ilimlerini amaç haline getirdiklerini, muasır ilim ve fenlerden uzak düştüklerini, bilgisizlik ve yolsuzluklar içinde boğulduklarını belirtmektedir.

Fitrat özellikle bilimsel eğitimin eksikliğine vurgu yapmakta, Arapça öğrenmeye harcanan uzun süreye karşı çıkmaktadır. Atalarının eğitim ve bilim için bıraktığı vakıfların parasını yolsuzlukla alan müderrisleri ve diğer eğitim personelinin suçlamaktadır. Bir zamanlar Avrupa'ya bile yol gösteren ulemanın bugün, halkı sömüren orta çağ Hıristiyan ruhanilerine benzediğini ileri sürmektedir. Özellikle beşik ulemalığı sisteminin bilim ve eğitim hayatını çökerttiğini vurgulamaktadır. Bu arada, çok kötü sağlık şartlarında aç, bi-ilaç bir şekilde çağın gerekleri ve gerçeklerinden uzak müfredat ile yaklaşık yirmi yıllarını boş yere harcayan öğrencilerin durumunu gözler önüne sermektedir (Fitrat 1911: 106-110).

3. Ekonomik Buhan

Fitrat'ın önemle üzerinde durduğu konulardan biri de ekonomik geri kalmışlıktır. Buhara Emirliği ekonomisini esası olan ziraat ve sanayi geleneksel ilkel yöntemlerle yapılmakta, bir başka deyişle, “makine gücü yerine kol gücüne” dayanmakta, bu da ülkeyi geri bırakmaktadır. Buhara'da yerli sanayi ve zanaat birimlerinin ürünler kalite ve estetik bakımlarından üstün olmakla

birlikte, Avrupa'nın makine gücüyle yapılan üretimi karşısında rekabet edememektedir. Nitekim, yeni yeni girmeye başlayan Avrupa fabrikaları karşısında yerli üretim gerilemiş durumdadır. Yerli sanayi, kısa süre sonra, rekabet ve direnme gücünü kaybedince sanayiye dayanan ekonomi tamamen Avrupalıların eline geçecek Türkistanlıların paraları onların kasasına girecek, Türkistanlılar da geçimlerini ancak Avrupalı fabrikatörlere hamallık veya hizmetçilik yaparak sağlayabileceklerdir (Fıtrat 1911: 170).

4. Adliyede Buhran

Buhara'nın büyük sorunlarından biri de adalet sistemindeki bozukluktur. Fıtrat'a göre, bu sisteme tamamen, yolsuzluk ve adaletsizlik hakim olmuş, adalete ve adli kurumlara güven sarsılmıştır. Fıtrat, adliyenin bozulmasına bir örnek olayla açıklık getirmektedir. Kocasından dövülen bir kadın, hakkını aramak için kadihâneye başvurur. Kadını, başlangıçta kocayı suçlu bularak para ve hapis cezası vereceğini söyler. Bu durumda, çocukları ile aç, açık ve korumasız kalacağını düşünen kadın şikayetinden vazgeçer. Hatta varını yoğunu satarak ve yüksek oranda faizle borç alarak kocasını kurtarmak için rüşvet hazırlar. Kararında ısrarlı görünen kadını, araya hatırlı kişilerin girmesi ve rüşvet teklifi ile kocayı tahliye eder (Fıtrat 1911: 145).

Bu ve benzeri olayların da gösterdiği gibi, din ve kurumları kadılar tarafından kötüye kullanılmakta ve yaygınlaşan adaletsizlik Buhara'nın günlük, ilmi, içtimaî ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemektedir.

III. Tedavi

Fıtrat dahil bütün ziyalı/aydınların sorunu ve sorumluluğu “özelde toplumlarını, genelde İslam dünyasını geri kalmışlıktan nasıl kurtarabiliriz” sorusuna cevap bulmaktır. Başka bir ifade ile teşhisini yaptığı geri kalmışlık hastalığının tedavisini sunmaktır. Fıtrat, konu ile ilgili ilk eseri olan Münazara'da tedavisini/teklifini net bir şekilde ortaya koymaktadır: “Sizlerin ilacı şudur: Yeni okullar açınız ve o boş, anlamsız gramer tartışmaları yerine çok yararlı ve hızlı sonuç alan ilim ve fenleri koyunuz. Zanaat, ticaret, tarım, yayıncılık ve edebiyata yöneliniz. Kısacası dininizi ilim ve sanatla beraber tutunuz. Bundan başka çare yoktur” (Fıtrat 1909: 73).

Fıtrat inanmaktadır ki, “Kur'an her millete öyle bir İlahi içtimaî kanundur ki ona uyan şeref, saadet, refah ve şana ulaşır” (Fıtrat, “Kur'an”, Ayna, 15 Haziran 1915: 243). Onun kanaati şu ki bütün Türkistanlılar Müslüman ve rehberleri Kur'an olduğuna göre onlar bütün soru ve sorunlarının çözümü için yine ona başvurmalı. Müslümanlar mazideki başarılarını Kur'an'a sarılmakla elde ettiler; gerilemeleri ona layıkıyla uymamaktan kaynaklandı; kurtuluşları da yine Kur'an'a dönmektedir (Fıtrat 1915: 5).

Fitrat, Mevlana'nın benzetmesiyle söylersek, pergelin bir ayağını Kur'an'da sabit tutarak diğer ayağı ile bütün kâinatı gezmekten yanadır. O dönemde İslam dünyasında yenilikçi çevrelerde geri kalmışlıktan kurtulmaya verilen cevap gayet açıktı: "Müslüman kalarak yenileşmek". Yenileşmede "örnek ne olacak" sorusunun cevabı da "Müterakki ve müreffeh dünya, yani Avrupa." Burada üçüncü soru şu idi: Müslüman kalarak yenileşmek; Avrupa'dan ilim, fen ve teknik almak caiz mi? Cedidcilerin buna cevabı da açıkça "caizdir" idi.

Ancak cedidcilerin bunu kendi fikir dünyalarında ve ma'sheri vicdanda meşru-laştırılmaları gerekiyordu. Fitrat, yeni usul eğitim, usul-i cedid örneğinde, dinî, tarihî delillerle işte bunun cevabını vermeye çalışmaktadır. Bu tecviz girişiminde yine Kur'an, sünnete ve İslam medeniyetinin geçmişteki tecrübelerine atıfta bulunmakta; Avrupa medeniyetinin önemli bir kısmının da İslam'a dayandığını belirtmektedir. Aslında bu metod, sadece Fitrat değil, dönemin hemen hemen bütün müslüman ıslahatçıları tarafından kullanılmıştır. Bize göre bu tutumun başlıca sebebi, karşı propagandaların etkisindeki kamuoyuna, cedidciliğin gelenekten ve İslamdan kopuk olmadığını göstermek yanında, İslama ve İslam medeniyetine olan samimi inanç ve güvendir.

Bu çerçevede Fitrat başlıca vatan ve millet için çalışma, ilim anlayışı, eğitim, kültür ve ekonomi konularında yeni öneriler getirmektedir:

1. Çalışma anlayışında yenilik

Fitrat, "İnsanların hayırlısı insanlara yararlı olandır" (Buhari, Fedailü'l-Medine, 9) hadisinden hareketle halkın mutluluğu ve güvenliği için karşılıksız, fedakârane hizmet etmeyi önermekte, bu konuda Türkiye'den Enver Bey, Niyazi Bey, İran'dan Settar Han, Bakır Han, Rusya'dan Tolstoy'u örnek vermektedir. Başta ulema olmak üzere Buharalıların yüzyıllardır çalışmalarında Allah rızası ve kamu yararından çok kendi menfaatlerini gözetmelerinin büyük bir hata olduğunun altını çizmektedir. Bu noktada o vatanseverlik, milliyetçilik ve meşrutiyet kavramlarının üzerinde de durmaktadır (Fitrat 1909: 67-68).

2. İlim anlayışında yenilik

Fitrat'a göre bütün halklarda Avrupalılarla eşit olmak için bilim ve çağımızın teknolojisini öğrenmek gereklidir ve farzdır (Fitrat 1909: 89). O, müslümanların yeni bir hayat kurabilmek için, tutuculuktan vazgeçerek, Kur'an'ın anlamı üzerinde düşünmeyi, sembollerini keşfetmeyi ve onun mutluluğa götüren hükümlerini hayata geçirmeyi ısrarla savunmaktadır. Bu konuda İslam tarihini iyi tetkik ederek ondan kalkınma için örnekler çıkarılabileceğini belirtmektedir.

3. Eğitimde yenilik

Fitrat, mekan, metod ve müfredat yönünden çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek okulların açılmasını, eğitimin yaygınlaştırılmasını önermektedir. Evve-

lemirde, eğitim parasız olmalıdır. O zamanki resmi ulemanın anlayışına göre, belli bir emek sarf ederek elde edilen ilim ile verilen dini hizmetler karşılığında para almak dinin yüce tutulması anlamına gelmektedir ve şeriatın gereğidir; eğer bu işler bedava yapılırsa bu şeriatın aşağılanmasına yol açar ve küfürdür. Fıtrat bu tutum ve anlayışı İslama aykırı bularak şiddetle karşı çıkar. Ona göre, “Peygamberlerin varisleri” olan ulema, tıpkı peygamberler gibi hizmetleri karşılığında halktan para alma hakkına sahip değillerdir. Nitekim ilk müslümanlar da bu anlayıştan hareketle halka vermişler ve yücelmişlerdir (Fıtrat 1909: 65). Fıtrat, eğitimin bir devamı olarak yayıncılık ve edebiyatı geliştirerek halkın kültür düzeyinin yükseltilmesini istemektedir.

4. Ekonomik ve teknolojik atılım

Fıtrat, maddi kalkınmayı sağlamak için sanayi, zanaat, ticaret ve ziraatı geliştirmek gerektiğine inanmaktadır. Ekonomik sorunları çözmek için Türkistanlılar hemen bir araya gelerek şirketleşmeli ve “kol gücünden makine gücüne geçmeli” yani yerli sanayileri kurmalıydılar. Tarımın gelişmesi için de Avrupa’da olduğu gibi ziraat mektepleri açılmalı, tohum ıslahı yapılarak ve zararlılarla ilaçlı mücadele edilerek tarım modernleştirilmelidir. Ticareti iyileştirilmesi için de ticaret eğitimi, ittifak, şirketleşme ve fabrika kurmak şarttır (Fıtrat 1911: 170-171).

5. Avrupa’dan İlim, Fen ve Teknoloji Transferi

Fıtrat Avrupa’nın yenilikleri ve teknolojisinin alınmasının lüzumunun altını çizmektedir. Söz konusu teknolojinin alımını meşrulaştırmak için bazı dinî deliller ileri sürmektedir:

a. Çağın gerekleri ile donanmak Allah’ın emridir ve Avrupa medeniyetinde Müslümanların da hakkı vardır

Her şeyden önce Fıtrat’a göre çağın silahları ile donanmak Kur’an’ın emridir. “Kim size saldırırsa, onun size saldırdığı kadar siz de ona saldırın” (Bakara/2/194), “Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yetiğince kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, çünkü onunla Allah’ın düşmanını ve sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz Allah’ın bildiği (düşman) kimseleri korkutunuz” (Enfal 8/60) ayetleri söz konusu yeniliklerin alınmasını meşru hatta mecburi kılmaktadır. Ayrıca Kur’an’da leş, domuz eti gibi yiyecekler yasaklanmışken açlıktan ölme durumunda bunlardan ölmeyecek kadar yenmesine izin verilmektedir (Maide 5/3). Şimdi ölüm durumundaki müslümanların da çağdaş yenilikleri kabul etmelerinde bir beis yoktur. Buna ilaveten, ona göre bunlar aslında Avrupa’nın değil, insanlığın hatta Müslümanların malıdır.

Fıtrat, İslam medeniyeti ile Avrupa medeniyeti arasındaki alışverişe Endülüs Müslümanlarının medeni başarılarından hareketle şöyle işaret etmektedir: “O zamanlarda Frengistanlılar Endülüs’e gelip medreselerinde ilim ve fen öğre-

nip ülkelerine dönerlerdi. Bu sebepten dünya tarihçileri Endülüs Müslümanlarını Frengistanın üstadları olarak adlandırmışlardır. Müslümanların Endülüse hükümrân oldukları zamanlarda oranın Hıristiyanları çok mutlu ve rahat idiler. Onlara asla zulüm yapılmamıştır” (Fitrat 1914: 29).

b. Bazı yenilikler bid'at-ı hasenedir

Avrupa'yı tecviz girişiminde anahtar kavramlardan biri de bid'at kavramıdır. Kadimci çevreler Avrupâi usul-i cedid mekteplerine “şer'an haram hem de bid'attır” diye karşı çıkıyorlardı (Fitrat 1909: 88). Fitrat bu konuda şu açılımı yapmaktadır:

“Doğru, bid'attır. Fakat bid'at iki çeşittir: bid'at-ı hasene ve bid'at-ı seyyie. Söz gelişi, Kur'an'ı "Nesih" hattı ile kağıda yazmak (Çünkü Asr-ı Saadet'te kağıt yoktu), araba ve gemi ile hacca gitmek bid'at-ı hasenedir. İşte bunun gibi yeni mektep de bid'at-ı hasenedir. Bid'at-ı seyyie'ye gelince, beli bir görev sahibi olup da öğrencilerden eğitim hakkı almak (Çünkü Asr-ı Saadet ve ondan sonra İslam uleması belli bir görev sahibi olduğu halde hiç kimseden eğitim hakkı almamıştır), atların boyunlarını altın ve gümüş ile süslemek ve buna benzer zararlı ve kötü işler bid'at-ı seyyiedir” (Fitrat 1909: 88).

Elbette Fitrat'ın burada cedid mekteplerinden hareketle bid'at-ı hasene kavramı ile yeni bir aracı meşrulaştırması aynı mantıkla diğer alanlara da uygulanabilir.

c. Dünyevi ilimlerin dini ve milliyeti yoktur

Fitrat, ilimlerinin dini ve milliyetinin olmadığını, bunların evrensel gerçekler olduklarını düşünmektedir. Bu konudaki temel dini dayanağı da hadistir. Bir hadiste şöyle buyurulmaktadır: “Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa alır. Tahsil yapınız, hangi kaynaktan çıkarsa çıksın hikmete hikmet eklenmesi zarar vermez” (Tirmizi, İlim 19; İbn Mace, Zühd, 15).

Fitrat'ın meşrulaştırma dayanaklarından birisi de “İlim Çin'de de olsa alınır” rivayetidir. Fitrat bu rivayete şöyle bir yorum getirir: “Peygamberimizin Çin'i örnek vermektan amacı elbette fıkıh ve tefsir ilmini tahsil değildir. Çünkü Çin kâfir ülkesidir. Bu hadiste işaret edilen ilim dünyevi ilim, yani tıp ve sanattır. Bilindiği gibi, dünyevî ilimleri başka din mensuplarından öğrenmek şeriatımıza uygundur.” Nitekim Müslümanlar da bu anlayışla hareket ederek mesela Hıristiyan ve Yahudi doktorları istihdam etmişlerdir (Fitrat 1911: 135-136).

d. Bir kavme benzemek

Fitrat, cedid mekteplerinde sandalyenin kullanılması tartışmasında Peygamberimiz buyururlar ki “Kim bir kavme benzerse ondan olur” (Ebu Davud, Libas, 4). Yani her kim kendini bir kavme benzetirse o kavimden olur. "San-

dalye"de oturmak Avrupalıların işidir. Bu sebeple eğer çocuklarımız sandalyeye oturlurlarsa kâfir olurlar." iddialarına karşı çıkmaktadır. Bir kere Fitrat, insanları Cehennemlik ilan etmenin kolay olmadığını, bundan kaçınmak gerektiğini "La ilahe illallah diyen ateşe girmez" (Buhari, İman, 33) hadisinin bunu açıkça ortaya koyduğunu belirtmektedir. Bu vurgusundan sonra şu yorumu yapmaktadır: "Önceki hadisin anlamı sizin söylediğiniz gibi olursa bu iki hadis birbiriyle çelişir. Bu nedenle değerli hadisçiler birinci hadisi şöyle yorumlamışlardır: 'Kim bir kavmin dinine severek yönelirse ondan olur. Yani, kim sevgiyle bir kavmin dinine yönelip kendini o kavme benzetirse o kişi o kavimden olur'" (Fitrat 1909: 82-83).

e. Yeniliğin kabulü, küfrü İslama tercih etmek mi?

Avrupaî yenilik olan usul-i cedidin kabulü "küfrü İslama tercih etmek" diyenlere Fitrat'ın cevabı şudur:

Her şeyden önce herhangi bir eğitim usulünü benimsemek "küfrü İslama tercih etmek" değildir. "Çünkü kanun koyucu (Allah) tarafından eğitim usulü ve terbiye hakkında herhangi bir emir veya kural getirilmemiştir" Müslümanlar bu konuda yüzyıllar içinde bir gelenek oluşturmuşlardır. Nitekim, Hz. Peygamber zamanında okuma-yazma bu güne kadar yaygın ve genel değildi. Asr-ı Saadet'te okuma-yazma bilen çok az olduğu için Müslümanlara İslamiyet çoğunlukla sözlü yolla öğretilirdi. Dahası, Kur'an-ı Kerim Kûfi yazı ile "deri, tahta, kemik, taş" üzerine yazılmıştı. Aynı şekilde, Kur'an-ı Kerim'de Haccac zamanına kadar nokta ve hareke yoktu. Bu işaretler söz konusu şahıs zamanında kondu. Geleneksel eğitim usulü, tamamen Müslümanların tarihi tecrübeleri çerçevesinde böyle gelişti. Fitrat'ın eğitim başta olmak üzere hayatın bazı vecheleri ile ilgili hükmü şudur: "Kısaca, merasimler, adetler, fen, sanat, zanaat dünya kurulumundan beri değişmekte, başka bir şekle girmekte olup bunların din ile ilgisi yoktur." Fitrat şöyle devam etmektedir: "Tıpkı bunun gibi, yazı yazmak, elifba düzenlemek ve eğitim-öğretim usulü de günden güne değişme gösterip bir başka kolay şekle girmektedir. Zaten Muhammedî şeriatın esasları - Allah'ın rızası işleri kolaylaştırmaktır. Nitekim Allah Taala "Allah size kolaylık ister, zorluk istemez" (Kur'an, 2/184), "Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister; insan zayıf yaratılmıştır" (Kur'an, 4/28) buyurmaktadır (Fitrat 1909: 85-86). Burada Fitrat'ın delili şudur ki her yeniliğin kaynağının Avrupa'dan olması şart değil yenilik makulse alınır.

Fitrat, tecvizini yaptıktan sonra nelerin alınacağı konusunda aslında net değildir. Daha çok teknik ve maddi hususları ileri sürer. Avrupa'dan alınacak ilim Rehber'de de işaret edildiği gibi akli ilimlerdir.

6. Dinî ve felsefî görüşleri

Fıtrat, yukarıda özetlediğimiz tecdid teklifinin felsefi temellerini *Rehber*'de uzunca tartışmaktadır (ayrıntılar için bk. Khan 123-130). Bu eserinde İslamî değerlere derin hayranlık ve bağlılık duymaktadır. O, eserinde *gaye*, *nefis* ve *akıl* olmak üzere insanın üç esas niteliğine dikkat çekmektedir. Buna göre İslamın gayesi saadet-i dâreyn (iki dünya mutluluğu)'dir. Buna da akıl yardımı ile ulaşılabilir. Hiçbir gaye nefsi tezkiye etmeden başarılamaz. Müslümanların tekrar eski güçlerine kavuşmaları ancak islah-ı nefis ve tahsil-i ilim ile olabilir. Bu bakımdan Fıtrat ısrarla aklın ve bireyin değeri ile cemiyetteki rolü üzerinde durmaktadır.

Gaye: Fıtrat'ın dinî-felsefî düşüncesinde gaye önemli yer tutar. Ona göre insan doğumundan itibaren tekamül içindedir. İnsan yaratılış sırasında zayıf, çıplak ve başkasına bağımlıydı; sabırla açlık, susuzluk, sıcak-soğuk ve tabii felaketlerle başa çıkmak zorunda idi. Fakat Allah ona bütün dünyayı feth edebileceği *akıl* bahşetti. İnsan akli kullanmaya başladığında yavaş yavaş bütün zorlukların üstesinden gelmeyi başardı: sıcaktan ve soğuktan korunmak için ev inşa etti, başka canlılara karşı kendini savunmak için silah yaptı böylece tabiatı kontrol altına aldı. Kısacası Kur'an'ın ifadesi ile o "bütün kainatı fethetti" (Kur'an 45/13). Allah insanı en güzel şekilde yarattı ve bu gayeye ulaşabilmesi doğru yolu bulabilmesi için ona dini bahşetti. Hayatın gayesi dinin tarifinde bulunmaktadır. "Din, sâliklerini saadet-i dâreyne ulaştıran ahkâm-ı ilahiyeden oluşur. Binaenaleyh, insan hayatının gayesi tahsil-i saadet-i dâreyndir." "İnsandaki saadet-i dâreyni tahsil kapasitesi hayvanda yoktur. Ancak saadet-i dâreyin için çalışmayanın da hayvandan farkı yoktur" (Fıtrat 1915: 18).

İşte bu insan hayatı ile hayvan hayatı arasındaki temel farktır. Bu Fıtrat'a göre "Biz insanı ahsen-i takvim üzere / en güzel şekilde yarattık" (Kur'an 95/4) ayetinin gerçek tefsiri ve özüdür.

Gaye ve semere-i zindegî-i âdem (insan hayatının gayesi ve meyvesi) saadet-i dâreyin olduğuna göre her insanın iki dünya mutluluğunu kazanmaya gayret etmesi gerekir.

"Müslüman-ı kâmil saadet-i dâreyni arayan kişidir (Fıtrat 1915: 20). Allah saadet-i dâreyin için çalışan kişiyi şu ayetleri ile övmektedir: "Rabbimiz, bize dünyada bir güzellik, ahirette de bir güzellik ver ve bizi azabından koru" der. İşte bunlara kazandıklarından bir nasip vardır" (Kur'an 2/201-202).

Saadet-i dâreyni kazanmanın vezâif-i ahlakiyeyi yerine getirmekten başka yolu yoktur. "Vezâif, insanın her zaman ve her yerde yerine getirmek zorunda olduğu fiillerdir" diyen Fıtrat vezaif-i ahlakiyeyi üçe ayırmaktadır: vezaif-i

nefsiye, vezaif-i aile, vezaif-i insaniye. Bunlar birbiri ile öylesine bağlantılıdır ki biri ihmal edildiğinde diğerlerini de etkiler (Fıtrat 1915: 30).

Nefs: Fıtrat vezaif-i nefsiyeyi insanın nefsini korumak ve terakki ettirmek için yapmak zorunda olduğu görevler olarak tanımlar. Nefis tezkiyesi var olmanın gereğidir ve insan üzerine farzdır. Nefis tezkiyesi kişinin hem kendisine hem de diğer insanlara yarar sağlar. Çünkü onda İslamın çok önem verdiği amel-i salih ve münkerden uzak durmak vardır. Kur'an amel-i salih daima iman ile birlikte zikreder. Bazı hadis alimleri de ameli imandan bir cüz kabul ederler. Binaenaleyh, nefis tezkiyesi sadece bir ahlakî vazife olmayıp aynı zamanda bir dinî vecibedir. Nefsi amel-i salih yöneltmek için kuvve-i nefsi ıslah etmek gerekir (Fıtrat 1915: 31).

Nefis, klasik ahlak ilminde kuvve-i akliye, kuvve-i şeheviye ve kuvve-i gazabiye olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı. *Kuvve-i akliye*, hakkı batıldan, yanlış doğrudan faydayı zarardan ayıran *hikmeti* doğurur. Kuvve-i akliyenin geliştirilmesi amel-i salih yapmak ve münkerden uzak durmayı intac eder. Kuvve-i şeheviyenin ıslahı, vücudun sıhhati ve nesli koruyan *iffeti* intac eder. Kuvve-i gazabiyenin ıslahından insan şerefine, millet onuruna ve nefsin korunması için yararlı olan *şecaat* gelir. Bu üç kuvve, dördüncü bir kuvve olan adaleti doğurur. Binaenaleyh ahlak uleması nefsi ilim, iffet, şecaat ve adalet olmak üzere dört bölüme ayırmışlardır (Fıtrat 1915:32).

Akıl: Fıtrat, klasik nefis nazariyesine bağlı kalarak hikmeti aklın bir ürünü olarak görür. Ona göre, aklın ıslahı gerçekleştirilmeden ilim mümkün değildir:

“Akıl insanı kuvvetli ve yeryüzünün hakimi kılmıştır. Eğer insana akıl bahşedilmemiş olsaydı o daha güçlü yaratıklar tarafından imha edilirdi. Çünkü hayatta güçlü olan yönetir ve galip gelir. Galibiyet ise imhanın ilk adımıdır. İnsan akıl olmasaydı imha edilirdi. Binaenaleyh, saadet-i dâreyne götüren kuvvet akıldır” (Fıtrat 1915: 33).

Fıtrat'a göre Hz. Muhammed, akıl ve tefekkür ile Arapları bir Allah'a ibadete davet etmek için gönderilmiştir. Onlardan bir kısmı atalarının batıl dinini terk edip Hz. Peygamber'in davetine uyup İslamı seçtiler. Aslında bu davete uyarken akıl yoluyla hakkı batıldan ayırma yeteneğini kazandılar; böylece batılı terk edip hakkı kabul ettiler.

“Hz. Peygamber'in tebliğini reddedenlerin akıl ve tefekkür aynası kısırcılık ve düşmanlık alevi ile körleşmişti. Bu yüzden onlar hakkı batıldan ayıramadılar, cahil kadılar. Akı olmayan veya akı kısırcılık, düşmanlık yahut cehalet ile körleşen hiç kimse İslam ile kucaklaşamaz. Bu durumda ahiret selameti / kurtuluşu da akıl ve tefekkür ile mümkündür” (Fıtrat 1915: 34).

Fıtrat'ın kanaatine saadet-i dâreyi akıl kazandırır. Hayvan ile insan arasındaki temel fark saadet-i dâreyi kazanmak olduğuna göre akı olmayan veya

aklı kıskançlık, cehalet veya düşmanlık ile körleşmiş olanlar hayvan derekesine düşerler. Bu sebeple İslam akla büyük önem vermiştir. Kur'an taakkul ve tefekküre daima vurgu yapar ve kafirleri akıllarını kullanmamakla suçlar: "O insanlara ayetlerini açıklar ki, öğüt alıp düşünsünler" (Kur'an 2/221), Allah size ayetlerini böyle açıklıyor ki öğüt alıp düşünesiniz" Kur'an 2/219; "ve gökten yağmur indirip onunla yeryüzünü ölümden sonra diriltmesi onun delillerindedir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için elbette ibretler vardır" (Kur'an 30/24); "O sana Kitab'ı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi. O daha önce de Tevrat ve İncil'i insanlar için birer hidayet olarak indirmişti. Furkan'ı da O indirdi. Şüphesiz Allah'ın ayetlerini inkar edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir" (Kur'an 3/3-4). *Furkan*'ı çoğu müfessir Kur'an'ın eş anlamlısı olarak alır. Fakat Fitrat ısrarla bu ayetteki anlamı *furkan kuninde* (doğruyu yanlıştan ayıran miyar) yani aklın eş anlamlısı olarak kabul eder, çünkü akıl doğruyu yanlıştan ayıran şeydir (Fitrat 1915: 35).

Bu bağlamda Fitrat, İmam Gazali'nin *Mizanu'l-Amel*'inden bir alıntı yapar:

"İnsanın en büyük gücü akıldır. Aklın büyüklüğüne akli, hissî ve tecrübevî deliller vardır. İşte bir delil de Şeriat'tan: Hz. Peygamber buyurdu ki Allah bütün yaratıklardan önce akli yarattı ve ona öne çıkmasını emretti, öne çıktı; geri gitmesini söyledi, geri gitti. Bunu takiben Allah dedi ki 'Ey akıl şerefim üzerine yemin ederim ki senden daha büyük bir şey yaratmadım. Ben insanı senin üzerinden muhakeme ederim ve senin üzerinden affederim'" (Fitrat 1915: 36-37).

Saadet-i dâreyne götüren şey akıl olduğuna göre saadete ulaştıran şey ise mahlukatın en iyisi olmalıdır. Bu durumda akıl en iyidir, en büyüktür çünkü onunla insan Allah'a yaklaşır, onun halifesi olur ve onun irşadı ile dinini tamamlar. Bu sebeple Hz. Peygamber akıl hakkında "Akli olmayanın dini olmaz", "Bir kimsenin aklının derecesini bilmeden onun İslamı ile tatmin olmayın" buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber Hz. Ali'ye "Bazı insanlar Allah'a zekat ve sadaka ile yaklaşmaya çalışırken sen akıl ile yaklaşmaya çalışıyorsun. Bu yolla sen insanlara bu dünyada yaklaşıyorsun ve Allah senin derecenin artıracaktır" demiştir. Bu delillerden hareketle şu söylenebilir ki "her ne kadar insan yaratıkların en zayıfı ise de bütün hayvanlar ondan korkar. Bu durumda insanda, onu diğer canlılardan daha güçlü kılan gizli bir kuvvetin olduğu açıktır. Bu kuvvet akıldır. İnsana kuvvet ve başarı veren şey Allah'ın en büyük nimetidir" (Fitrat 1915: 37).

Fitrat, iki hadis iktibas eder: Hz. Aişe rivayet etmiştir ki "Hz. Peygamber'e sordum, 'İnsanın bu dünyadaki en büyük fazileti nedir? 'O 'akıl' cevabını verdi. Ahirette nedir dedim o 'akıl' dedi.'" Ebu Said el-Hudri'nin rivayetine göre de Hz. Peygamber buyurmuştur ki "her şey bir başka şeye dayanır /

bağlıdır; müminler akla dayanır, onların takvası akıllarına göredir. Zina yapanlar Cehennem'e girerken diyecekler ki 'eğer biz amel-i salih işleseydik ve aklımızı kullansaydık kendimizi Cehennem'de bulmazdık' Bu sebeple, açıktır ki Allah'ın en büyük nimeti, saadet-i dâreyne ulaştırın ve Allah'a yaklaşırın şey akıldır" (Fıtrat 1915: 37).

Fıtrat aklın büyüklüğünü ortaya koyduktan sonra onu *akl-ı fitrî* ve *akl-ı kesbî* olarak ikiye ayırır. Bunlardan birincisi Allah tarafından insana yaratılışı sırasında bahşedilmiştir; ikincisi ise eğitim ve tecrübe ile elde edilir. Mesela, çocukta yazma istidadı olmasına rağmen yazamaz, okula gidip gayret ettikçe istidad gerçeğe dönüşür. Aynı şekilde herkes tabiatı icabı gerçeği anlama istidadına sahiptir. Fakat bunu yapamayabilir. Fakat zaman içinde gayret ederse ilim ve tecrübe yardımı ile öğrenir. Tabii akıl böylece kesbî akla dönüşür (Fıtrat 1915: 39).

İlmin Fazileti

İnsan hayatının gayesi olan saadet-i dâreyne rehberlik edecek tek vasıta kâmil akıldır. Kâmil akıl kesbî akıldır ve onu kesbi de ancak ilim ile mümkündür. Bu bakımdan ilim tahsil etmeden saadet-i dâreyne ulaşmak imkansızdır (Fıtrat 1915: 40). Fıtrat ilim önemini vurgulamak için ayet ve hadislerden de örnek verir: Mesela, "Hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?" (Kur'an 39/9) "Ey Muhammed de ki Rabbim ilmimi artır" (Kur'an 35/28). Hz. Peygamber de buyurmuştur ki "İlim tahsili her müslümana farzdır." "Ben ilim faziletini ibadet faziletine tercih ederim." Fıtrat bundan hareketle demektedir ki Hz. Peygamber'in, halkı hak yola yönelten alimi övmekte, öyle ise Müslümanlar ilim tahsili uğrunda büyük çaba harcamalıdır (Fıtrat 1915: 41-42).

İlmin Şubeleri

Fıtrat ilmi, ulûm-i akliye ve ulûm-i nakliye olarak tasnif etmektedir. Ulûm-i akliye de şu şubelere ayırmaktadır:

I. ulûm-i tabia: ilm-i tababet, ilm-i hikmet-i tabia (fizik), ilm-i nebatat, ilm-i hayvanat, ilm-i ma'dan

II. ulûm-i riyaziye: hesap, cebir, hendese (sayılar), hey'et (geometri)

III. ulûm-i felsefe: ilm-i ahval-i ruh, ilm-i ahlâk, ilm-i ilahî (ilahiyat), ilm-i mantık (Rehber 63, 77).

Fıtrat'a göre ulûm-i akliye bütün insanlığın ortak çabasının ürünü olan insanî ilimlerdir. Bunlar genel ilimler olup onları Hıristiyan veya İslam ilmi olarak adlandırmak doğru değildir. Din, cinsiyet ayırımı yapmaksızın bütün insanlar bu ilimlere hizmet etmişlerdir. Öyle ise Müslümanlar kesinlikle akli ilimleri

öğrenmelidirler. Fıtrat, dini ilimlerin yanında fen ilimlerinin gereğine ve önemine de inanmaktadır. Onun görüşüne göre fen ilimleri İslam ile uyuşur.

Ulûm-i nakliye diniye ve dünyeviye olarak şubelere ayrılmıştır.

I. *Ulûm-i diniye*: ilm-i tefsir, ilm-i hadis, ilm-i fıkıh ve usûl-i fıkıh, ilm-i kelim

II. *Ulûm-i dünyeviye*: ilm-i lisan, ilm-i tarih, coğrafya (Fıtrat 1915: 59-63).

Fıtrat dini ve dünyevi ilimlerin her ikisinin de öğrenilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Bununla beraber Hz. Peygamber'in "Allah'tan yararlı ilim iste ve yararsız ilimden Allah'a sığın" buyurduğunu hatırlatarak yararlı ve yararsız ilim ayrımı yapmaktadır (Fıtrat 1915: 42-43). Kimi ilimlerin yararsızlığından veya yararlılığının zamana ve zemine göre değişebileceğinden bahsetmektedir.

İslam Dünyasında Dini İlimlerin Gelişmesi

1. Kur'an ve Hadis

Hz. Peygamber zamanında Kur'an pek çok kişi tarafından ezberlendi. Dönemin Arapları Kur'an'ın kelime yapısını ve gramerini (sarf ve nahiv) çok iyi bildikleri gibi vahyin arka planı olan esbab-ı nuzule de vakıftılar. Bir ayetin anlamını kavramakta güçlük çektiklerinde veya bir zorlukla karşılaştıklarında Hz. Peygamber'e baş vuruyorlardı. Onun vefatından sonra Kur'an'ı anlayan ve ondan hüküm çıkaranların sayısı yavaş yavaş azaldı. Bunun üzerine Müslümanlar tefsir kitapları tedvin etmeye başladılar. İslam medeniyetinin gelişmesi ve yayılması ile birlikte ilm-i nahiv, ilm-i lügat, edebiyat ve aynı zamanda akli ilimler gelişti. Akıl, metinden hüküm çıkarmada ve anlamada büyük rol oynamaya başladı. Bu yorumlar *tefsiru bi'l-rivaye* olarak adlandırıldı. Zira Kur'an'ın emirleri insanı saadet-i dâreyi tahsile yani Kur'an'dan anlam ve hüküm çıkarmaya vasıta olan tefsir ilmini tahsiline yöneltiyordu. Fıtrat ilm-i hadisi de aynı gerekçe ile Müslümanlar için yararlı ve gerekli ilim olarak görmektedir (Fıtrat 1915: 44-47).

2. Fıkıh

Fıtrat, fıkıhı da yararlı ilimlerden saymakta, öğrenilmesini istemekte, onsuza sadece taklid yapılabileceğini düşünmektedir. Fıkıhın gelişmesini ve yararını da insanı medenî/sosyal varlık oluşu ile temellendirmektedir. Buna göre insan medenî/sosyal tabiatını kazanabilmesi için diğer varlıklarla *muamelât* (dünyevî işler), *ukubât* (cezalar), *münakahât*, *ibadât* olmak üzere dört ilişki içinde olmak zorundadır. Sahabe ve Tabiun dönemlerinde Müslümanlar bu hususlarla ilgili hükümlerini Kur'an ve sünnetten çıkardılar. Ancak zamanla şartların değişmesi üzerine ulema değişen ihtiyaçları göz önünde bulundurmaya ve icthad yapmak gereğini duydu. Bu amaca yönelik olarak "Hüküm, kıyas ve icma yardımı ile Kur'an ve sünnetten çıkarılmalıdır" ilkesi geliştirdi (Fıtrat 1915: 51-52).

3. Kelam

Fıtrat, ilm-i kelamın her öğrenci için gerekli olmadığı kanaatindedir. Zira ona göre ilm-i kelam sapıklık, dalalet gibi durumlara karşı koymak için icat edilmiş olup artık bu varoluş gerekçeleri ortadan kalktığına göre ona da gerek kalmamıştır (Fıtrat 1915: 58).

Fıtrat, Münazara ve Hind Seyyahı'nda yaptığı gibi, hayatının önemli bir bölümünü dini ilimler yerine Arapça öğrenmek için harcayanları da şiddetle tenkit etmektedir. Bunların durumunu abdest almaya çok zaman ayırarak farz namazı kaçıranlara benzetmektedir (Fıtrat 1915: 59).

Bu bağlamda Fıtrat'a göre dünyada da ahirette de yararlı olmayan ilim gereksizdir. Aklın yani hikmetin zayıflamasından ortaya çıkan cehalet ve ihanet İslam tarafından yasaklanmıştır (Fıtrat 1915: 94).

Sonuç yerine

Fıtrat, geleneksel Buhara tahsili üzerine, gençlik yıllarında II. Meşrutiyet İstanbul'undan aldığı eğitim ve etkileşim ile döndükten sonra bölgesinden hareketle İslam dünyasını kurtarmak için tecdide dair fikirlerini ortaya koymuştur. Bu teklifinde İslamı esas almakla birlikte Avrupa'dan bazı kurumların alınmasından yanadır. Bu noktada medeniyetlerin karşılıklı etkileşim içinde olduğu, Avrupa medeniyetinin İslam medeniyetinden önemli ölçüde yararlandığı, Müslümanların da şimdi ondan yararlanmalarında dini bakımdan bir sakınca olmadığı kanaatindedir. Avrupa'dan dünyevî ilimler başta olmak üzere bazı teknoloji ürünlerinin alınması da İslama aykırı değildir, hatta dinin emridir. Bu yönüyle Fıtrat, medeniyetlerin aslında birbirine hasım olmadığını, İslam ile Avrupa medeniyetlerinin de belli alanlarda, uzlaşabileceğini, telif olabileceğini düşünmektedir. Daha sonraki yıllarda başka kaynaklara yönelmekle beraber Fıtrat, bu yıllardaki tecdid teklifinde İslam medeniyetinin tekrar eski haşmetli günlerine kavuşabileceğini, Türkistan'ı hatta bütün İslam dünyasını geri kalmışlıktan ve müstevlilerden kurtarabileceğini ummaktadır.

Kaynakça

- ALİYEV, Ahmed (1991), *Abdurauf Abdurahimoğlu Fıtrat*, Taşkent: Özbekistan SSR Kitabseverler Camiyatı naşr.
- ATAY, Hüseyin (1983), *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah yay.
- _____ (1983), *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah yay.
- ATEŞ, İbrahim (1988), "Evkaf-ı Hümayun Nezaretince Açılan İlk Yüksek Vaiz Okulu Medresetü'l-Vâzîn", *Diyanet İlmi Dergi*, Ekim-Kasım-Aralık 1988: 25-40.
- AYNI, Sadreddin (1926), *Numune-i Edebiyat-ı Tacik*, Moskova: Yayy. Yok.
- BALCI, Yusuf (1997), *Fıtrat ve Eserleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay.

- BALTABAYEV, Hamidulla (1992), *Abdurrauf Fitratning Hayati ve İcadı*, Taşkent: Şark naşr.
- _____ (1994), "Namalum Fitrat", Yaşlık 4, 34-39.
- D'ENCAUSSE, Helene Carrere (1978), *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, I. London: B Tauris & Co Ltd.
- _____ "Fitrat", *EL*, II, 932-933.
- ERASLAN, Cezmi "Fitrat, Abdurrauf", *DİA*. XIII, 48-49.
- ERŞAHİN, Seyfettin Fitrat, Abdurrauf (2000), *Buhara'da Ceditcilik-Eğitim Reformu: Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, haz. Seyfettin Erşahin, Ankara: Kültür Bak. Yay.
- FITRAT, Abdurrauf (1909 [1327]), *Münazara-i Müderris-i Buhari be yek Nefer Firengi der Hindistan der Bare-i Mekatib-i Cedit*, İstanbul : Matbaa-ı İslamiye.
- _____ (1910a), "Hasbihal bahamvatanan-i Buharayı", *Hikmet*, 18 Kasım 1910.
- _____ (1910b), "Buhara Veziri Nasrullah-bi Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup", *Tearüf-i Müslimin*, 25 Aralık 1910, 10 [Farsça].
- _____ (1911), *Beyanât-ı Seyyah-i Hindi*, İstanbul: Hikmet
- _____ (1914), *Muhtasar İslam Tarihi*, Semerkand, Gazarov matbaası. (Bu eser, Asrar Samad ve arkadaşları tarafından Kiril harfleri ile yayımlanmıştır. Taşkent, Nur yay. 1992
- _____ (1915), *Rehber-i Necat*, Petrograd: Yayy. y.
- _____ (1929), "Ortak Baybolatov'a Açık Hat", *Kızıl Özbekistan*, 15-16 Eylül 1929/215-216.
- _____ (1992), *Şark Siyaseti*, Yaş Buharalılar Komitesi yayını.
- HOCAYEV, Feyzullah (1976), *Buharadaki Revolutsiya ve Orta Asyanın Çegaralanışı Tarihiğe Dair* (Tanlangan Eserler), Taşkent: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası naşr.
- KASIMIOV, Begali (1994), *Meslekdaşlar, Behbudi, Aczi, Fitrat*, Taşkent: Şark naşr.
- KHALİD, Adeeb (1999), *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Uni. of California Press, Berkeley · Los Angeles · Oxford.
- KHAN, Sarfraz (2003), *Muslim Reformist Political Thought, Revivalist, modernists and free will*, London, New York: Routledge, Curzon.
- Nefis Edebiyat Devlet Neşr.
- ŞERAFİDDİNOV, Azad (1990), "Abdurrauf Fitrat", Yaşlık, (Taşkent) 1990/5. 63-65.
- ŞERAFİDDİNOV, A.-Husayn, S. (1939), *15 Yıl İçide Özbek Sovet Edebiyatı*, Taşkent:
- YAZICI, Nesimi (1991). "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyânet İlmi Dergi*, Ekim-Kasım-Aralık 1991: 102.112.

On a. Fitrat's Turkestan Reform Project Inspired by the Second Constitutional Era

Prof.Dr. Seyfettin ERŞAHİN*

Abstract: Fitrat, the most important thinker of the Jadid movement of Turkestan, was among the first group of students sent to Turkey to acquire a modern education. During his stay in Istanbul Fitrat was immersed in nationalist and reformist ideas. It was also in Istanbul that Fitrat wrote some of his most influential books, such as *Munazara* (Debate); *Bayanat-ı Sayyah-ı Hindi* (Tales of an Indian Traveler) and *Rahbar-i Najat* (The Guide to Salvation). In these works Fitrat probed the causes of spiritual and material decay in his society. He found the causes of stagnation in the way Islam, once dynamic and unified, had become backward and divisive through excessive institutionalization under the clergy. He saw the way forward in adapting aspects of modern culture to the base of Islamic society and above all in educating the masses. He also devoted a significant part of his studies to the problem of reforming the schools. This article looks into Fitrat's reform project for Turkestan, focusing on his efforts of reconciling the civilization of Islam with a variety of European concepts and values.

Key Words: Fitrat, The Second Constitutional Era, Bukhara, The Jadid movement, reform, Islam, Turkestan

* Ankara University, Faculty of Divinity / ANKARA
ersahin@divinity.ankara.edu.tr

2-ой Мешрутийет для Туркестана по проекту реформ А. Фитрата

Проф. Др. Сейфеттин ЕРШАХИН*

Резюме: Фитрат из Бухары - один из самых важных представителей Туркестанского движения Джадид. Фитрат приехал учиться в Турцию в числе первых студентов, с целью получения современного образования. В Стамбуле, в атмосфере 2ой Конституционной Эры, его захватывают патриотические, реформистские идеи. Здесь он пишет свои известные произведения: «Спор»(Мюназара), «Истории Одного Индийского Путешественника»(Хинд Сейяхинин Киссаси), «Путеводитель к Освобождению» (Рехбер - и Неджат). В этих произведениях он касается проблемы застоя в Исламском обществе , его развития и предлагает пути разрешения , ведущие к свободе и прогрессу. Он видит необходимость во всеобщем образовании, в адаптации европейских теории и науки. В данной статье анализируются предложения и мысли Фитрата.

Ключевые Слова: Фитрат, 2-ой Мешрутийет, Бухара, джедидизм, реформа, Ислам, Тюркистан

* Анкарский Университет , Факультет Теологии / АНКАРА
ersahin@divinity.ankara.edu.tr